

J.F. Willumsens *Miss Edith Cavell's Martyrium*. Et stykke krigspropaganda?

Kirkehistorisk essay

Af Carsten Bach-Nielsen

I 1916-1918 skabte J.F. Willumsen en række grafiske arbejder, der alle er refleksioner over Verdenskrigen og dens gru. Det drejer sig om *Miss Edith Cavell's Martyrium* 1916, *Invasjonen* fra 1917 og *Den belgiske Fange* fra 1918 i akvatinte og stregætsning. De er alle udført og trykt i Sydfrankrig i egnen omkring Nice. Dertil slutter sig litografiet *Det nationale Spøgelse* fra 1915. Der er tale om store blade, nærmest i plakatstørrelse, hvilket adskiller dem fra Willumsens åbenlyse inspiration, nemlig Francisco Goya (1746-1828) og hans grafiske serier i ret små formater. Sigurd Schultz har gjort opmærksom på afhængigheden af Goyas serie *Los Disperates*, hvilket virker sandsynligt i de tre sidstnævnte blade, men med hensyn til *Miss Edith Cavell's Martyrium* er det utvivlsomt serien om krigens rædsler, *Desastres de la Guerra*, der ligger til grund.

Miss Edith Cavell's Martyrium (62,2 X 47,2) fra 1916 synes reaktion på en beretning, der siden oktober 1915 gik verden rundt som eksempel på den tyske hærs brutalitet, tyskernes bestialitet, Tysklands overtrædelse af enhver moralsk og traktatmæssig ret.

I Willumsens blad ses en tysk officer med pikkelhue med sin pistol at skyde en bevidstløs sygeplejerske med Røde Kors-armbind, der ligger lænet op ad en mur. Et stærkt dirigeret lys fremhæver denne centrale scene. Officeren vender ryggen til betragteren. Han har den venstre hånd på ryggen, som øvede han præcisionen på skydebanen. Til venstre ses endnu en officer samt en sanitetsofficer med Røde Kors-armbind og hånden under kinden, som om det drejede sig om en hverdagsoperation. Til højre anes et detachement af tyske soldater med opadvendte rifler. Sygeplejerskens legeme afslører ikke lemlæstelser af skud fra en henrettelsespeloton. Indtrykket er således, at det er en

officer, der koldt og kynisk med et skud fra sit håndvåben henretter en værgeløs, besvimet kvinde.

I forgrunden knæler en præst med pibekrave. Armene udbredte, håndfladerne opadvendte ligesom ansigtet, der anråber Gud i det høje. Denne figur skaber overgangen mellem billedets centrale narrative handling og betragteren, der uvilkårligt vil tilslutte sig præstens udtryk af håbløshed og fortvivlelse. Præsten er som vi magtesløs, om end han kan vende ryggen til scenen, hvilket betragteren ikke kan.

Willumsens store blad er åbenlyst påvirket af den propaganda, henrettelsen af den engelske sygeplejerske Edith Cavell i Bruxelles i 1915 medførte. Beretningen blev til en myte, der ikke havde meget med virkeligheden at gøre. Det er myter, der skaber monumenter, romaner, biografier, billeder og film. Edith Cavell blev et embleme på krigens gru, især på Tysklands bidrag til brutaliseringen.

Sagen kort

Edith Cavell var præstedatter, født i Swardston i Norfolk i 1872 og uddannede sig som sygeplejerske i London, hvor hun tog eksamen i 1896. Da der i 1906 blev oprettet en skole for moderne sygepleje i Bruxelles, søgte og fik Edith Cavell stillingen som skolens første forstanderinde. Da krigen brød ud i 1914, var hun på besøg i England, men hastede tilbage til Belgien under den tyske hærs brutale invasion af landet. Hun plejede soldater af alle nationaliteter, men sørgede også for ved belgiske venners hjælp at smugle britiske, franske og belgiske soldater, der var kommet sig, over grænsen til det neutrale Holland. Denne trafik stod på et års tid, indtil hun den 5. august 1915 blev arresteret og ført til det tyske militærfængsel St. Gilles.

Da England var part i krigen, kunne der ikke udrettes noget ad direkte diplomatisk vej, men udenrigsminister Edward Grey apellerede gennem det amerikanske udenrigsministerium til den amerikanske legation i Bruxelles om at følge sagen og sørge for en fair rettergang. Amerikanerne gik ind i sagen med fuld styrke. Problemet var, at Edith Cavell uden videre indrømmede sine forbrydelser i forhold til den tyske militærlov, ifølge hvilken der herskede dødsstraf for at tilføre fjenden soldater. Efter en række voldsomme trakasserier mellem de spanske og amerikanske legationer og den tyske militærguvernør og chef for *Politische Abteilung*, baron von der Lancken samt den tyske generalguvernør baron von Bissing, afsagdes dommen den 11. oktober klokken 17.00, og dødsdommen eksekveredes ved skydning den 12. oktober kl 2.00.

Ekko i Danmark

Dagen efter henrettelsen bragte *Nationaltidende* et tillæg, »Kvinden og Hjemmet«. Her var emnet for Charlotte Muncks hovedartikel sygeplejen, kvindernes ædle arbejde i krigstid – herunder bragtes også et billede af den russiske zarina som sygeplejerske.

Den 17. oktober viste *Nationaltidende* et foto af det hold læger og sygeplejersker, der netop stod for at skulle følge den nye danske ambulance til Petrograd i Rusland. Ved udsendelsen deltog også den belgiske minister i Danmark samt de franske og russiske gesandter.

Først den 21. oktober rapporterede *Nationaltidende* om henrettelsen af Edith Cavell under overskriften »En belgisk Kvindes Henrettelse«. Her citeres Lord Lansdownes svar til Det engelske Parlaments Overhus på Lord Crewes vegne. Han formoder, at måden, hvorpå denne henrettelse er sket, nemlig med koldt blod, har gjort det stærkeste indtryk på det engelske folk. Det synes, at Edith Cavell har været skyldig og fortjent en måske endog alvorlig straf, men man kunne af et civiliseret land have forventet en vis grad af barmhjertighed over for en overordentlig modig og from kvinde, der har ofret al sin energi på lindringen af andres smerter. De forenede Staters og Spaniens gesandter har gjort alt for at få formildet eller i det mindste udsat dødsdommen. Rapporten herom vil, hedder det, blive offentliggjort snarest. To franske damer, der var anklaget for at skjule franske soldater, skulle også henrettes, men de havde fået deres dødsdomme udsat efter intervention fra paven og den spanske konge.

Kristeligt Dagblad kunne den 23. oktober på forsiden bringe en pressemeddelelse om »Sygeplejerskens henrettelse«. Her omtaltes allerede dokumentationen fra den amerikanske legation i Bruxelles angående tyskernes eksekution af Edith Cavell, der, hed det, var anklaget for at skjule allierede soldater og for at være hadefuld og spotsk over for de tyske myndigheder. Tyskerne havde ifølge dokumentationen på alle måder søgt at skjule dommen og henrettelsen for den amerikanske legation i Bruxelles. Edith Cavell var således blevet henrettet klokken 2 om natten. Den af briterne fremlagte dokumentation nævner, at Edith Cavell ikke blev anklaget for 'spioneri', men lægger vægt på, at de spanske og amerikanske legationer ikke var holdt underrettet, som de tyske myndigheder havde lovet. Dette ville have en frygtelig virkning på opinionen i Belgien og udlandet, og ville medføre gengældelse. Sagen var den, at militærgouvernør von Lancken afslog henvendelsen fra den spanske gesandt, hvorved der ikke forelå nogen officiel henvendelse til Tyskland – og kejseren derfor ikke kunne intervenere i sagen.

Hvad var fakta? Et syn for sagen fik danske læsere lynhurtigt gennem to småbøger, der blev udgivet af det pro-britiske forlag V. Pios Boghandel ved Poul Branner. Den første var autoriseret oversættelse af den omtalte dokumentation, den britiske hvidbog nr. 17: *Miss Cavells Henrettelse i Bryssel. Korrespondance med De forenede Staters Gesandt. Forelagt paa Hans Majestæts Befaling Oktober 1915*. Den anden var også en oversættelse fra engelsk: *Edith Cavell. En Redegørelse for hendes Liv og Domfældelse* med forord af den britiske premierminister, dateret 2. november 1915. Disse bøger var del af det propagandaarbejde, der fra London udgik til såvel neutrale som allierede krigsførende magter. Willumsen kan i Sydfrankrig have haft adgang til dem på engelsk, fransk eller dansk.

Der er ikke tvivl om, at hvidbogen holder sig til de foreliggende fakta, men diskret maler den et ret positivt og heltemodigt billede af Edith Cavell. I krigsretten tilstod hun alle sine forbrydelser og føjede endda detaljer til de tidligere afgivne forklaringer. Hun svarede, at hun havde hjulpet de allierede soldater til England, fordi de ellers ville være blevet skudt. Hun gjorde derfor sin pligt over for sit land ved redde deres liv.

Ingen af de to skrifter gik i detaljer om henrettelsen, hvilket gav et betragteligt spillerum for mytedannelsen. En sådan var ønsket, da man fra britisk side havde den største interesse i at få USA med i krigen. De tyske myndigheder havde ikke respekteret USA's diplomatiske repræsentation i Belgien, men havde bevidst løjet for den amerikanske gesandt. Den i aviserne omtalte gengældelse ville netop ske på propagandaniveau, påvirkning af holdningen mod tyskerne i USA. Tyskerne skulle fremstå som brutale og afstumpede, de preussiske officerer som korrekte men uden nåde. Man havde nægtet fangen besøg af den amerikanske gesandt, man havde nægtet hende kontakt med gejstlige, om end det lykkedes for amerikanerne at skaffe hende en engelsk præst fra Bruxelles i sidste øjeblik. Denne berettede om en fattet kvinde, der var fuldt bevidst om, at hun havde givet krigsretten alle beviser mod sig selv: »Men det vil jeg sige, som jeg staar her Ansigt til Ansigt med Gud og Evigheden, at Patriotisme ikke er tilstrækkelig. Jeg maa ikke nære Had eller Bitterhed imod nogen.» Efter nadveren den 11. oktober smilede hun til den engelske pastor Gahan og sagde: Vi ses igen!» Det blev imidlertid en af tre tjenestegørende tyske felterpræster, der kom til at deltage ved henrettelsen. Det er fra denne, vi har udsagnet: »Hun var modig og fortrøstningsfuld til det sidste. Hun bekendte sin kristne Tro og hun var glad for at dø for sit Land. Hun døde som en Heltinde.« Det var den tyske præst, der sørgede for, at hun fik en kristen begravelse.

Postkort med Edith Cavells martyrium, 1915, privateje.

Baron von Lancken holdt sig til loven og bestemmelserne, da han siden nægtede at udpege graven.

Fra tysk side var der tale om at statuere et eksempel. Den tyske statssekretær i udenrigsministeriet, hr. Zimmermann, udtalte til en amerikansk journalist, at dommen var blevet fuldbyrdet for at skræmme sådanne, som i tillid til deres køn kunne tænkes at ville inlade sig på foretagender, for hvilke straffen er døden.

En nation, der dræber sygeplejersker, er nok værd at gå i krig mod. Edith Cavell måtte blive mere end et krigens offer, en falden, men en martyr. Hendes historie er en martyr værdig: hun står ved sine handlinger, hun aflægger den gode bekendelse og går fattet i døden.

Det var tydeligt, at de tyske militærbureaukrater ikke havde den mindste føling med psykologien i moderne massesamfund, og dermed bragte den tyske propaganda sig i defensiven. Også i en sådan grad at tyskerne, da franskmændene kort efter og under lignende omstændigheder henrettede to tyske sygeplejersker, reagerede med fuldstændig tavshed: franskmændene var juridisk set i deres gode ret til at henrette de to. En grell modsætning til de uskyldserklæringer fra det lidende Tyskland, der udsendtes ved krigens begyndelse. Engelske aviser udnyttede henrettelsen af Edith Cavell til det yderste og skabte billedet af den uskyldige engelske pige, der koldblodigt og med bestialsk grusomhed blev myrdet af tyskerne. Man talte om et brutalt justitsmord forøvet af en besættelsesmagt i et fremmed land.

Brevmærke med opfordring til at mindes mordet på Edith Cavell, 1915, privateje. (Reproduceres som et lille billede)

En martyrs ikonografi

Ganske snart udformedes således en ret fast ikonografi for Edith Cavells død, dels som motiv på postkort, dels på mærker, der kunne sættes på kuverter ved siden af den almindelige brevfrankering. Postkortet viser den pikkelhuebærende officer henrette den liggende sygeplejerske, medens de menige tyske soldater strunke i deres geled ser på. Scenen er henlagt til en dystert egn i en natlig time; den foregår som en summarisk eksekution ude i mudderet nær skyttegravene – som havde det været henrettelsen af en desertør eller renegat: Den værgeløse, hvidklædte kvinde omgivet af fjendtlige sortklædte soldater ude i mudderet. Hun bærer korsets tegn på sit forklæde og sin kappe. Hun er hvidklædt, nærmest lysende, og hun ligger med armene udbredt som en rigtig martyr. Postkortet findes i en version med fransk tekst, hvor det er umisforståeligt, at det drejer sig om et martyrium, der endda kan tidsfæstes til en bestemt dag, den 12. oktober 1915. Indskriften med datoen er oplyst nedefra af Miss Cavells helgenskin. Med store bogstaver, der svarer til den kridhvide sygeplejeuniform læses REMEMBER!

Det var denne fremstillingskonvention, der blev gennemgående under krigen. I det brevmærke, der skabtes over motivet, tilføjedes to symboler: sværdet med fredens oliegrene danner til venstre et kors; til højre ses en lilje, renhedens og uskyldens symbol, der knytter sig til jomfru Maria og en lang række helgeninder. Her gås der videre, idet det her ligefrem hedder, at Edith Cavell blev *myrdet* den 12. oktober 1915.

J.F. Willumsen overtog ukritisk denne mytologiens ikonografi, der havde udviklet sig ud fra fortællinger om, at Edith Cavell var besvimet på retterstedet, hvor hun ikke ville bære bind for øjnene. Derpå skulle en tysk officer angiveligt resolut have skudt hende gennem hovedet med sin automatpistol. Ufølsomheden hos vidnerne blev gjort tydelig

af Willumsen. Dog ikke hos præsten, der ses vende sig bort fra scenen i en anrøbeelse af Gud. Her bevidnes krigens gru og meningsløshed, der råber mod himlen, som den uskyldige Abels blod, der råbte til Gud fra jorden. Vi inddrages som betragtere i afskyen og afmagten gennem den bevægelse, præstens øjne skaber.

Det er en selvfølgelighed, at der ikke var nogen dansk eller norsk luthersk præst med pibekrave til stede. Det er en figur, som Willumsen digter over det faktum, at der faktisk var flere præster til stede i forbindelse med domsafsigelsen og henrettelsen. Den lutherske præst med pibekraven skal først og fremmest vække genkendelse hos danske betragtere. Man skal være forsigtig med at påpege lån og plagiat hos kunstnere. En patosformel som den præsten i Willumsens blad viser, kan stamme mange steder fra og er i sidste ende selvfølgelig del af Willumsens tolkning. Ikke desto mindre er en nogenlunde plausibel parallel det allerførste blad i Goyas *Desastros de la Guerra*. Her ses en mand, en profet eller ørkenhelgen, med udbredte arme og himmelvendt blik. Over denne anes et ansigt i de mørke strukturer. Teksten er: *Tristes presentimientos de lo que ha de acontecer, Sørgelige forudannelser om det som skal komme til at hænde*. Hans Sedlmayer så i denne figur en sekulariseret udgave af Kristus i Gethsemane have. Hvordan denne figur end kan forstås, er det hos Willumsen klart, at man fra såvel en almenmenneskelig som en kristen synsvinkel både må indse krigens gru og vende den ryggen.

Willumsen var en internationalt kendt kunstner, der under krigen boede i Frankrig. Det er evident, at han med sit billede ikke bare ønskede at påpege krigens gru og absurditet, men også at yde et bidrag til de allieredes propagandafelttog; han fulgte de franske kunstners *esprit de corps* og det vanlige vestlige billede af fjenden. Tyskeren, officeren, soldaten blev i den allierede og især den amerikanske krigspropaganda efterhånden et rent uhyre med bloddryppende kniv, en gorilla, et vilddyr med pikkelhue, sådan som det i 2014 også vistes på udstillingen *Krieg der Geister* i Weimar.

Endelig må det ikke glemmes, at lægegerning og sygepleje var en af de måder, hvorpå også neutrale lande som Danmark kunne deltage i krigen – og gjorde det. Nu blev det gjort klart, at end ikke sygeplejersker deltog risikofrit. De var kun formelt beskyttet af den internationale ret, men reelt kunne deltagelse i egentlige krigshandlinger have fatale følger. Willumsens billede måtte være et memento til de frivillige søstre.

Det litterære Danmark

I Danmark gled beretningen om Edith Cavell ind i en lind strøm af krigslitteratur, også i den, der åbenlyst søgte at påvirke opinionen ikke blot i Danmark men internationalt. Blandt de mest fremtrædende forfattere var Johannes Jørgensen, der i 1915 med sin *Klokke Roland* skabte en europæisk succes – eller skandalebog. Succes blev den, for den udkom i 21 oplag på Pios Forlag og oversattes til de europæiske hovedsprog og til flamsk. Den citeredes heftigt i de neurale og allierede landes medier. Jørgensen leverede et flammende forsvar for Belgien og for den franske katolicisme og kultur over for det primitive, protestantiske Wotandyrkende Germanien. Den katolske Jørgensen havde op til krigen været professor ved universitetet i Louvain og holdt forelæsninger i Paris, før han i 1914 bosatte sig i Siena. Han havde mængder af belgiske kontakter; han betragtedes som en af de mest loyale forsvarere af landet i forhold til den tyske neutralitetskrænkelser i 1914. Med sin næste krigsbog *I det yderste Belgien* fra 1916 skruede han noget ned for retorikken. Den beroede på egne oplevelser i det Belgien, der som ikke-okkuperet var reduceret til en smal stribe land i det yderste vest. Hertil var han i 1916 rejst gennem Frankrig fra Italien. Bogens 10. kapitel bærer overskriften »Edith Cavell. Hvad jeg skrev om Germanien, skrev jeg«. Kapitlet er en fortsættelse af det mere informationstunge afsnit om madame Carton de Wiarts fængsling. Denne belgiske ministerfrue havde gjort sig skyldig i spredning af kardinal Merciers hyrdebrev fra december 1914, i omgåelse af den tyske post og censur samt opsnappelse af et brev, der var stilet til den tyske kommandantur. Herved havde hun bragt de tyske troppers sikkerhed i fare. Hun idømtes 3 ½ måneders fængsel, der blev afsonet i kvindefængslet i Moabit i Berlin, hvor hun alene fik tilladelse til besøg af den spanske gesandt under overværelse af tyske officerer. Da hun løsladtes, fik hun forbud mod at vende tilbage til Belgien, men valgte dog vejen hjem via Schweiz. Jørgensen interviewede hende i de belgiske ministres bolig på stranden i Saint-Adresse ved le Havre. Her kom det frem, at madame Carton de Wiart også blev anklaget for at have hjulpet belgiske værnepligtige over grænsen. Det havde hun gjort, og hun havde indrømmet det under retssagen. Forbrydelsen ville medføre en straf, som tyskerne ikke vovede at eksekvere, men

Overfor en engelsk Sygeplejerske havde man nogle Maaneder senere mere – Mod. Den 12te Oktober 1915 Kl. 2 om Morgenen skød en tysk Officer Edith Cavell, som man skyder en Hund. Ingen dansk eller svensk, ingen engelsk eller fransk, ingen italiensk eller spansk, ingen russisk eller japansk Officer vilde have været i Stand

til dette frygtelige: at sætte sin Revolver til en besvimet Kvindes Tinding og trykke til. Han vilde have tænkt paa sin Moder eller sin Søster, sin Hustru eller sin Datter – og han vilde ikke have kunnet. Den tyske Officer kunde (s. 82-83).

Myten var cementeret. Edith Cavell var blevet fælleseje. Helge Rode skabte i sin bog *Krig og Aand* fra 1918 fiktionen af en himmelrejse og samtale med levende og døde. Især om religion, ånd og sjæl. Han taler også med Edith Cavell:

Jeg spørger ogsaa Edith Cavell, som gav sit Liv for England. Hun fortrød ikke sit Offer; men paa Dødens Tærskel sagde hun disse dybe Ord: »En Ting er sikker: Patriotisme er ikke nok.« Nationen var stor; men der var noget, som var større (s. 214).

Hvor dybe disse ord er, kan diskuteres. Snarere var buskabet i Edith Cavells sidste ord forsoning. Edith Cavell forblev på alles læber og i alles hukommelse – også efter krigen.

Mytologisering og afmytologisering

Edith Cavells jordiske rester blev fundet og transporteret til England via Dover. Hun fik en statsbegravelse i Westminster Abbey, før hun blev gravsat ved den østlige ende af Norwich Cathedral den 19. maj 1919. Hun blev optaget i Church of Englands helgenfortegnelse og hun mindes hvert år den 12. oktober.

Efter krigen rejstes adskillige monumenter rundt om i verden for Edith Cavell. I Canada opkaldtes et bjerg allerede i 1916 efter hende – og det kom på et officielt frimærke. Der blev lavet adskillige film om hende, hvorved den gamle mytedannelse fortsattes i nye medier. Så tidligt som i 1916 og 1918 skabes de første stumfilm om hende, og i 1928 indspillede Herbert Wilcox filmen *Dawn*, der i 1939 omskabtes til tonefilm under titlen *Nurse Edith Cavell*.

Mod denne mytologisering i filmene tog den tyske ekspressionistiske digter Gottfried Benn til orde i en opsats i *8-Uhr-Abendblatt der Nationalzeitung* i 1928. Benn havde været *Oberarzt*, reservelæge, ved guvernementet i Bruxelles siden de første dage af besættelsen af Belgien. En aften i det sene efterår fik han ordre om næste morgen at møde på et ham ukendt sted. Det var i byens udkant, på garnisonens skydeterræn, hvor der var opsat to pæle. Han blev mødt af soldater i geled. For enden af den af jordvolde afskærmede skydebane stod to gange 12 mand i to rækker.

Først ankom i bil en belgisk civilist, en ingeniør, en af miss Cavells sammensvorne, der tillod sig at hilse sine bødler med en satire, i hvilken han blev afbrudt af den tyske repræsentant for militærdomstolen. I den næste bil ankom så Edith Cavell sammen med en evangelisk præst, en velkendt berlinsk gejstlig, som havde bistået hende den sidste nat. Lægen Benn beskriver, at frøken Cavell har gråhvidt hår, ingen hovedbeklædning, blå skræddersyet kjole, hun har et tørt maskeagtigt ansigt, stiv og ujævn gang, svære muskulære hæmninger, men er dog ikke nølende. Uden stokke går hun hen mod stedet, hvor pælene står og standser et par meter foran det hvide gitterværk. Den tyske præst ledsager hende, og et øjeblik taler de to sammen. Benn kan ikke høre ordene, men har fået dem fortalt. Det er en betragteligt længere version end den, der findes i hvidbogen.

Sidste akt varer kun et minut. Kompagniet præsenterer gevær. Den tyske *Kriegsgerichtsrat* oplæser dødsdommen. Belgieren og englænderinden får hvide bind for øjnene. Deres hænder bindes til pælene. Der er én kommando for dem begge: Fyr, på få meters afstand, og tolv kugler, som træffer. Begge er døde. Belgieren er sunket sammen. Miss Cavell står oprejst ved sin pæl. Hendes læsioner omfatter først og fremmest brystkassen, hjertet og lungerne. Hun er fuldkommen og absolut momentant død; helt forkert at sige, at hun led som truffet af kuglerne og derfor skulle være dræbt liggende på jorden med et fangstskud. Hun var tværtimod allerede død under råbet: Fyr! Herpå trådte Benn hen til pælen, løsnede rebene, tog pulsen, der ikke var der, og lukkede hendes øjne. Hun blev øjeblikkeligt lagt i en lille gul kiste og begravet på et sted, der skulle forblive ukendt. Man frygtede uro på grund af hendes død eller en national procession fra byen; derfor hastværket, tavsheden og hemmeligholdelsen af hendes grav. Gottfried Benn beretter om den anspændte og nervøse atmosfære, den usikkerhed, der som følge af modstanden til stadighed truede de tyske troppers bevægelser. Han diskuterer, hvorvidt domfældelsen var berettiget. Han slutter med at konstatere, at verdenshistorien ikke er lykkens tumleplads, og at Pan-teons dørstolper er bemalet med blod af dem, der handler og derpå lider, sådan som livets lov befaler det. En modsigelse af det han som konservativ livsfilosof kalder den liberale atmosfære og den borgerlige humanitet.

Generende for den ekspressionistiske læge og digter er det, at det, der bliver stående, er ikonet af den kvindelige martyr: sygeplejersken, der myrdedes i mudderet. Dertil har billedmageren, J.F. Willumsen, fra det neutrale Danmark bidraget. Hans råb om krigens gru og absurditet overdøver selv det mest nøgterne øjenvi-
de.

Litteratur

- Carsten Bach-Nielsen: »Konfessionernes Kamp. Johannes Jørgensen og krigen«, *Præsteforeningens Blad* 1993, nr. 5, s. 78-85.
- Carsten Bach-Nielsen: »Danish Christian and theological responses to the World War and post-war reconciliation«, *Kirchliche Zeitgeschichte/Contemporary Church History*, 28. årg., 1, 2015, s. 63-79.
- Gottfried Benn: *Autobiographische und vermischte Schriften*, Gesammelte Werke, 4, Wiesbaden 1961.
- Klaus-Jürgen Bremm: *Propaganda im Ersten Weltkrieg*, Darmstadt 2013.
- Edith Cavell. En Redegørelse for hendes Liv og Domfældelse*, 2. opl., København 1916.
- Enrique Lafuente Ferrari: *Goya. Complete Etchings, Aquatints, and Lithographs*, London 1963.
- Stig Holsting: »"Klokke Roland" – den bandlyste bog. Et 100-års jubilæum, «, *Johannes Jørgensen Selskabet. Nyhedsbrev*, 13. årg., nr. 2, juni 2015, s. 6-11.
- Jesper Düring Jørgensen: »Fra Klokke Roland til Barbarkvinder. Johannes Jørgensens bog og dens rolle i tysk krigspropaganda«, *Johannes Jørgensen Selskabet. Nyhedsbrev*, 8. årg., nr. 3, oktober 2010, s. 3-10.
- Johannes Jørgensen: *I det yderste Belgien*, København 1916.
- Johannes Jørgensen: *Klokke Roland*, København 1915.
- Krieg der Geister. Weimar als Symbolort deutscher Kultur vor und nach 1914*, udg. Wolfgang Holler, Gudrun Püschel, Gerda Wendermann samt Manuel Schwarz, Weimar 2014.
- Krigens aftryk. J.F. Willumsen & Jan Grarup, 13.9.2014-18.1.2015*, www.jfwillumsensmuseum.dk.
- Miss Cavells Henrettelse i Bryssel. Korrespondance med De forenede Staters Gesandt. Forelagt Parlamentet paa Hans Majestæts Befaling Oktober 1915* (Britisk Hvidbog nr. 17), København 1915.
- Helge Rode: *Krig og Aand*, København 1918.
- Holger Rørdam: *En lang Omvej*, Kolding 1929.
- Sigurd Schultz: *J.F. Willumsen. Grafiske Arbejder*, København 1943.
- Sigurd Schultz: *J.F. Willumsen. En Fortolkning af hans Personlighed og Idéerne i hans Livsværk*, København 1948.
- Kenneth Silver: *Esprit de Corps. The Art of the Parisian Avant-Garde and the First World War, 1914-1925*, Thames and Hudson, London, 1989.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Edith_Cavell